

भीमायनम् काव्यगुणेन सत्याग्रहान्दोलनस्य एकमालेख्यम्

डॉ प्रियाङ्का साहा

सहकारी अध्यापकः, वहरमपुरबालिकामहाविद्यालयः

प्रबन्धसारः

विंशशतकस्य प्राध्यापकः डॉ प्रभाशङ्करजोशिना विरचितं 'भीमायनम्' जीवनीमूलकं चरितकाव्यम्। काव्यस्यास्य सर्गणामुपसर्गाणां च नामकरणमनवद्यम्। एतदपि लेखकस्य बहवः ग्रन्थाः आसन्। संस्कृतसाहित्ये श्लोकाकारेण बाबासाहेवस्य आत्मकथामूलकं काव्यमिदमपूर्वम्। रामायणादिमहाकाव्याद् विलक्षणरसादियुक्तं काव्यमिदमाधुनिकम्। यद्यपि पाठकमनसे अयं वीररसात्मकः इति स्वदते। 'नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात्' इत्युक्तेऽपि प्रबोधचन्द्रोदयस्य मृच्छकटिकस्य वा नायकः रामायणख्यातः महाभारतख्यातः वा नास्ति, किन्तु आदिपदेन कश्चिदपि नायकः अत्र गृह्यते। प्राचीने महाकाव्ये चरित्रेषु दिव्यभावः परिलक्ष्यते। 'भीमायनम्' इति महाकाव्ये तु नायकः साधारणः जनः।

अतः प्राचीनसाहित्यस्य तथाकथितानां नायकानां नायिकानां च गुणाः सर्वथा न सङ्गताः भविष्यन्ति। अतः कश्चन लक्षणभेदः अवशिष्यते। पाणिनिविरोधिभाषायाः प्रयोगेऽपि साहित्यकाराः तस्याः स्वागतं कृतवन्तः। लेखे एतस्य विषये चर्चा भविष्यति। विभावानुभावव्याभिचारिभावैः सह स्थायिभावस्य संयोगेन रसोत्पत्तिः स्यादिति अलङ्करशास्त्रे उक्तम्। पश्चात् विरोधस्य स्थायिभावः रसे पर्यवसितः। विभावः, अनुभावः, व्यभिचारि च व्यक्तः विक्षोभरसस्य प्रस्तुतिः च प्रदेशमूलके अस्मिन् उत्तमवर्गरचनायां चर्चा कृता। अपि च अतीव अन्तिमं संक्षेपेण अलङ्कारस्य तथा शब्दालङ्कारस्य प्रयोगः लक्षणसमन्वयः चेति दर्शितः।

कुञ्चिशब्दाः काव्यशास्त्रम्, सत्याग्रहान्दोलनम्, कविकृतित्वम्, भीमायनम्।

प्रबन्धविषयः

कविरूपरेखा तथा उपलब्धयः : 'भीमायनम्' इति संस्कृतसाहित्यस्य २० शताब्द्याः विद्वान् प्राध्यापकप्रभाकरशंकरजोशी इत्यनेन लिखितं जीवनीकाव्यम्। काव्य डॉ. भीमरबः रामजी अम्बेडकरस्य आत्मकथात्मकमस्ति। लेखकः प्राध्यापकः जोशिना २०११ तमे वर्षे एतत् पुस्तकं

प्रकाशितम् । तस्य जन्म १९२५ तमस्य वर्षस्य जनवरी-मासस्य १६ दिनाङ्के महाराष्ट्रस्य पुणे-नगरे अभवत् । तस्य पितुः नाम शंकर जोशी । प्राध्यापक जोशी इत्यस्य प्रारम्भिकशिक्षा पुणेनगरे सम्पन्नम् । लेखकः प्रायः चत्वारिंशत् वर्षाणि शिक्षायां (ई. १९४४ तः १९८४ ई. पर्यन्तं) प्राध्यापकः, पर्यवेक्षकः, प्राचार्यः, प्राध्यापकः इत्यादिषु विभिन्नेषु भूमिकासु व्यतीतवान्। सः द्विवर्षपर्यन्तं पर्यवेक्षकः, सप्तदशवर्षपर्यन्तं प्राचार्यः, पञ्चवर्षपर्यन्तं प्राध्यापकः, त्रीणि वर्षाणि प्राचार्यः आसीत्। सः पञ्चदशवर्षपर्यन्तं तिलक-महाराष्ट्र विद्यापीठे मानद-प्रोफेसररूपेण कार्यं कृतवान्। सः पुणे-नगरस्य तिलक-महाराष्ट्रात् 'व्याकरणविशारदः' इति उपाधिं प्राप्तवान्। पुणेनगरस्य सभायाः 'काव्यकोविद्' इति, कलिकाता विश्वविद्यालयात् 'काव्यतीर्थः' इति उपाधिं प्राप्तवान्।

'भीमायनम्' इत्येतदतिरिक्तं कविः कथासरित्सागराश्रितं 'कथासंग्रहदशकम्', 'संस्कृतपाठ्यपुस्तकानि', 'सकलनाट्यवचनस्पर्धार्थम्', संस्कृतविषये गद्य-काव्य-माला, 'संस्कृतविहारः', 'सुलभ-संस्कृत-व्याकरणम्' इत्यादयः उल्लेखनीयाः ग्रन्थाः रचिताः सन्ति । आजीवनं शिक्षायां कार्यस्य 'सत्कारपुरस्कारः', श्रेष्ठसंस्कृतशिक्षकस्य 'अगशेपुरस्कारः', शिक्षासेवायाम् 'राष्ट्रपतिपुरस्कारः', महाराष्ट्रराज्येन २००७-०८ तमे वर्षे 'कालिदासपुरस्कारः' इत्येव पुरस्कृतः ।

भीमायनम्' महाकाव्यं प्रो जोशी इत्यस्य महती उपलब्धिः अस्ति। प्रायः वर्षत्रयं यावत् सः भीमरवस्य चरित्रम् अधीतवान् । तदनन्तरं कतिपयेषु दिनेषु तस्य दृष्टिदोषः इति निदानं जातम् । तस्मिन् परिस्थितौ अपि सः पुस्तकस्य पठनं न त्यक्तवान् । एतस्मिन् समये सः 'मानवो'स्ति प्रधानो जगत्यस्मिन्न संशयम्' इति गभीरमनुभवति स्म । ततः शीघ्रमेव सः अन्धः भूत्वा अतीव विषादग्रस्तः अभवत् । तस्य मनः भग्नम् आसीत्। दृष्टिरहितं चरित्रचित्रणं असम्भवं दृश्यते। यथा अन्नपानं विना शरीरस्य निर्वाहः असम्भवः, तथैव कार्यं विना कालान्तरं कविः असह्यम् इव भासते । सः विषादग्रस्तः, भ्रान्तः च अभवत् । एतादृशानां व्यसनानां सम्मुखेऽपि कष्टव्याधिना पीडितः अपि सन् सः भीमरवस्य जीवनवृत्तान्तलेखनस्य आग्रहं प्रतिरोधयितुं न शक्तवान् । डॉ. जोशिना त्रिवर्षस्य दीर्घप्रयत्नं कृतम्। अम्बेडकरस्य जीवनवृत्तान्तं संस्कृतभाषया अनुवादं कर्तुं समर्थः अभवत् । विभिन्नानां संस्कृतप्रेमिणां साहाय्येन सः अन्ततः लेखने निपुणतां प्राप्तवान्, तत् पुस्तकरूपेण प्रकाशयितुं समर्थः अभवत् ।

ग्रन्थपरिचयः

'भीमायनम्' महाकाव्यमेकविंशतिसर्गेषु रचितमस्ति। भीमरवस्य सम्पूर्णजीवनवृत्तान्तमर्थात् जन्मतः महापरिनिर्वाणपर्यन्तं कथा। अम्बेडकरस्य पुण्यतिथिः महापरिनिर्वाणदिवसः इति आचर्यते। अत्र श्लोकसंख्या प्रायेण १६००। शंकरपुत्र प्रभाकर जोशिना सावधानीपूर्वकं ग्रन्थमिदं रचनान्तरम् डॉ. अम्बेडकराय आत्मसमर्पणं कृतवान्। अर्पणपत्रे लेखकः अवदत् - भीमः पितुः निर्देशानुसारं संस्कृतविद्यालये अध्ययनं कुर्वन्। किन्तु केनचित् कट्टरसंस्कृतशिक्षकेन सभायां वारितः। प्रत्यागमने अतीव विषादः सन् सः एकस्मिन् दिने संस्कृतस्य महतीं ज्ञानं प्राप्नुयात् इति आत्मनः प्रतिज्ञां कृतवान्। अवसरः अपि आगच्छति। सः एकस्मै विद्वान् संस्कृतविद्भ्यः स्वेच्छानुसारं रामायणग्रन्थं बहुवारं पठितवान्। तेन संसदे संस्कृतं 'राज्यभाषा' इति प्रस्तावितः। तस्य संस्कृत-उच्चारणं श्रुत्वा सांसदाः स्तब्धाः अभवन्। स्मृतिशास्त्रकाराणां मनु, भारद्वाज, पराशर इत्यादीनां प्रमुखानां रचितानां ग्रन्थानां सम्पूर्णपाठं सम्पन्नं कृत्वा एव हिन्दुसंहिता रचयत्। सः संसदे नवो मनु' इति उपाधिं प्राप्तवान्। एकदा गुरुभिः प्रशालायां वारितस्य भीमस्य दिव्यभाषां बहु सावधानीपूर्वकं गौरवगाथां संस्कृतभाषया रचयित्वा कविः जोशी 'भीमाय बिनयेन' इति काव्यं हर्षेण समर्पितवान्।

जन्मतः मृत्युपर्यन्तं तस्य जीवनस्य प्रत्येकं कार्यम् अस्मिन् काव्ये अतीव वाक्पटुतया छन्दैः सह व्याख्यातम् अस्ति। काव्यस्य भाषा अतीव सरलम् अस्ति। सरलतायै तेन दीर्घसमासश्लोकान् संयोजकश्लोकान् च परिहृत्य संस्कृतानुभवहीनेन अपि अस्य काव्यस्य रसास्वादं लभते। प्रोफेसर जोशिना काव्यस्यास्य सर्गाणां नामकरणं येन कृतं तथा सर्गानुसारं विषयवस्तु अनुमानं सुलभमिति मन्यते। लक्षणानाम् नामकरणमपि अत्यन्तं रोचकमस्ति। प्रत्येकं नामकरणं भीमरवस्य परिचयात्मकम्।

बाल्यकालादेव आम्बेडकरः सवर्णैः अपमानितः इति अनुभवति स्म। बाल्यकाले शिक्षा सर्वथा सुलभा नासीत्। परन्तु युवावस्थायां विद्वान् बाबासाहेबः विदेशेषु विविधशाखासु अध्ययनं कृत्वा ज्ञानं प्राप्तवान्। दलितराष्ट्रस्य उद्धारः तस्य जीवनस्य आदर्शवाक्यमासीत्। अन्धकारात् प्रकाशमार्गं प्रति आनीतुं सवर्णबान्धवेषु ज्ञानप्रकाशं प्रज्वलितवान्। एकदा लण्डन-नगरस्य वर्तुलपीठपरिषदे अन्त्यजवर्णस्य दुर्दशां दृष्ट्वा दिवसरजनीं व्याप्य तेषां उद्धाराय बहुप्रयत्नाः कृत्वा तेषां अधिकारं प्राप्तुं सत्याग्रह-आन्दोलनमारब्धवान्। मुम्बई-नगरस्य एकस्मिन् महाविद्यालये राजनीति-प्रोफेसरः छात्राणां मध्ये लोकप्रियः अस्ति किन्तु तस्य निम्नजातेः कारणात् शिक्षकैः अपि भेदभावः भवति। अस्पृश्यस्य उन्मूलनविषये चिन्तनार्थमिदम्। सः केन्द्रीयमन्त्रिमण्डले

विविधानि पदस्थानानि कुशलतया सम्पादयति स्म । दलितराष्ट्रस्य सामाजिकविकासाय हिन्दुसंहिता निर्मितवान् । ततः बौद्धधर्मे दीक्षां गृहीत्वा स्वर्गं गतः । एषा महापुरुषस्य जीवनवृत्तान्तम् यत्र रामायणस्य प्रसिद्धानां पात्राणां गतिशीलतां न प्राप्यते। तथापि तेन पात्रेण प्रभावितः शारीरिकविकलाङ्गत्वेऽपि कविः भीमरवस्य महानायकत्वेन अपि तु वीरत्वेन सम्मानयन् एतत् महाकाव्यं लिखितवान् ।

संस्कृताध्ययनं प्रतिबन्धं कृत्वा आम्बेडकरं प्रति कृतान्यायस्य प्रतिवादरूपेण कविना काव्यमिदं संस्कृतेन रचितम्। यतः चमत्कारिगुणैः बाबासाहेबस्य चरित्रं केन्द्रीकृत्य अनेकेषु प्रान्तीयभाषासु पुस्तकानि रचितानि चेदपि तावत्पर्यन्तं संस्कृते काव्यं न लिखितम्। अस्मिन् ग्रन्थकार्ये तस्य परममित्रः संस्कृतप्रेमी श्री मधुसूदनः जोशी तस्य पत्नी श्रीमती अरुणा च नेत्रवत् साहाय्यं कृतवन्तौ।

प्राध्यापकः राधावल्लभः त्रिपाठी भारतीयसंविधानस्य जनकस्यास्य जीवनीकाव्यस्य विषये उक्तवान् यत् यस्य मृत्योः परं 'भारतरत्नम्' इति नाम्ना - श्रीधर भास्करवर्णेकरस्य 'शिवराज्योदयम्' महाकाव्यस्य अनन्तरं संस्कृतसाहित्ये योजितस्य एतादृशस्य रसपूर्णस्य उत्तमस्य च वर्गस्य प्रथमा प्रान्तीयरचना अस्ति बहुवर्षमनन्तरम्। कविः जोशीः अस्मिन् महाकाव्ये काव्यस्य दशम-एकादश-अध्यायेषु नायकस्य प्रयत्न-वाक्-विचारान् सुन्दरं चित्रितवान् अस्ति ।

काव्यगुणेन सत्याग्रहान्दोलनम्:

२० शतके वयं पश्यामः यत् महाकविनां जीवनसम्बद्धानां पारम्परिककथानां आधारेण बहूनि काव्यानि रचितानि सन्ति । एकविंशतिशतकस्य अधिकांशस्य दृश्य-श्रव्य-काव्यस्य सन्दर्भा सामाजिक-सामाजिक-आर्थिक-राजनैतिक-धार्मिक-शैक्षिक-विषयाः सन्ति । संस्कृतकाव्यं राज्ञीनां जगत् न भवति, संस्कृतकाव्यं प्रायः कठिनवास्तविकताधारितं भवति। स्वातन्त्र्योत्तरभारते काव्य-नाटकेषु विषय-विधि-भाषा-विषये विविधाः प्रयोगाः प्रचलन्ति । अतः २० शताब्द्याः काव्येषु नाटकेषु च पुरातननवयोः समागमः सहजतया अवलोकितः भवति ।

यद्यपि साहित्यदर्पणकारेण विश्वनाथेनोक्तम् - 'नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात्' ^१। अत्र 'ख्यात' इति शब्दस्य व्याख्यानकाले सः कथयति - 'ख्यातं रामायणादिप्रसिद्धम्' ^२ इत्यादि किन्तु 'आदि' शब्देन अस्माभिः नाटकस्य विषयवस्तु सीमाः च बहु विस्तारिताः। परन्तु २० शताब्द्याः कविनाट्यकारैः विषयचयनं बहु नूतनचिन्तनमिति वयं पश्यामः ।

'भीमायनम्' महाकाव्यस्य द्वितीयसर्गे कविः आङ्ग्लप्रशासनकाले महाराष्ट्रस्य सामाजिकं भौगोलिकं च स्थितिं सुन्दरं वर्णितवान्। ड. अम्बेडकरः च जातौ महार इति आसीत्। भारते तस्मिन् समये सः जातिः अस्पृश्यः इति मन्यते स्म। यदि ते कस्यचित् व्यक्तिं वा वस्तु वा स्पृशन्ति स्म तर्हि ते समाजे अस्पृश्याः इति मन्यन्ते स्म।^४ कोङ्कणप्रान्ते आम्बावडे इति ग्रामे महारजातिः निवसति स्म, रत्नगिरि इति नाम्ना प्रसिद्धः सः मण्डलः 'महाराष्ट्रस्य भूषणम्' इति कथ्यते। परन्तु पुण्यवान्, बुद्धिमान्, दीर्घोद्यगी, अग्रगामी, कुशलः, वीरः, क्षत्रधर्मादिगुणयुतः अपि सः केवलं अन्त्यजत्वात् लाञ्छितः अभवत्-

'महारा अन्त्यजेष्व्वासन् धार्मिकाः बुद्धिमत्तराः।

दिर्योद्यगी-पुरोगामि-दक्ष-साहसिका अपि॥

क्षात्रधर्मगुणोपेतास्तथापि तु बहिष्कृताः।

लाञ्छिताः अन्त्यजत्वात् ते,"^५

प्रायः नायकः सद्गुणी, युवा, बुद्धिमान्, सुन्दरः, ऊर्जावान्, कुशलः, विनयशीलः च भविष्यति। यद्यपि अम्बेडकरः महारजातीयः आसीत् तथापि तस्मिन् सर्वे गुणाः आसन्। आङ्ग्लसाम्राज्यस्य स्थापनायां महारसेनायाः महत् योगदानमस्ति। व्यापाराय आगताः आङ्गलाः एकं प्रान्तं जित्वा सुबीरमहारसमुदायेन सह नूतनमेकं सैन्यदलं जितप्रान्तस्य रक्षणार्थं देशस्य जन्मार्थं च कृतवन्तः। ततः अमितमहारजातिः सैन्यदलस्य सदस्यतां प्राप्तवती, यतः तेषां दीनतानाशस्य एकमात्रं मार्गमासीत्। आङ्गलाः स्वहिताय सैनिकान् तेषां परिवारान् च शिक्षयन्ति स्म। यद्यपि दारिद्र्यस्य उन्मूलनस्य आवश्यकता वर्तते तथापि महारेषु ये प्रयत्नाः सम्भावनाः च प्रकटिताः सन्ति इति ज्ञातव्यम्।

तस्मिन् समये भारते एतादृशे जटिले परिस्थितौ कोऽपि निम्नजातीयः छात्रः विद्यालये अध्ययनं कर्तुम् इच्छति स्म, अतः दुर्व्यवहारस्य कारणेन अत्यल्पकाले एव अध्ययनात् सः पराजितः भवति। अस्पृश्यत्वेन सवर्णेनापि बहुधा अपमानं भवितुमर्हति स्म। यथा - उष्णग्रीष्मकाले अपि तस्य विद्यालयस्य नलिकां जलपानं त्यक्तव्यम् आसीत्, भौतिकविज्ञानविभागं गन्तुं अपि, तेषां स्ववस्त्रक्रयणस्य अधिकारः नासीत्, नार्हजनाः बर्बराः इति कारणेन केशान् न मुण्डयन्ति स्म। एतेषां सर्वेषां कारणात् अपराधं विनापि अस्पृश्यत्वेन नरकं दुःखं भोक्तुं भवति। बाल्येऽपि बालमनसि विषादनिराशाद्विग्रहबीजानि उत्पानि-

सा बालो'पि भीमो'वमानेन तप्तो नितान्तं विषण्णो हताशो वभूव।
तदैवास्य चित्ते तु संघर्षबीजं समरोढुमारब्धमत्यन्ततीव्रम्॥^६

भीमयानस्य तृतीयसर्गे (बाल्ये संघर्षबीजारोपणम्) विग्रहबीजानि उप्तानि।

आचार्यभरतस्य मतेन त्रिलोकस्य मनोभावानामनुकरणं नाट्यम्- 'त्रैलोक्यास्य सर्वस्य नाट्यं भावानुकीर्तनम्'^७ इति कथ्यते । पुनः 'लोकवृत्तानुकरणं नाट्यम्' इति शब्देन भरतः मानवप्रवृत्तीनामनुकरणं नाटकमिति आहूतवान्। प्राध्यापकः राधावल्लभः त्रिपाठी तस्य 'अभिनवकाव्यालङ्कारसूत्रम्' इति पुस्तके जनानामनुकरणं नाटकम् इति वदति। जना इत्यर्थः यः कोऽपि जनः स्थावरः जडगमात्मकः । अतः राजराणीं विहाय नायकः नितान्तं साधारणः एव, अतः अस्य पात्रस्य पुरातनस्य च चरित्रान्तरं दृश्यते। अत्र बहु पाणिनीविरोधी भाषा प्रयुक्ता अस्ति तथा च साहित्यकाराः तस्मै बहु आदरं दत्तवन्तः। राधावल्लभः त्रिपाठी 'धीवरशकुन्तलम्' इत्यस्मिन् प्रेङ्खके 'पुलिस' इति शब्दः प्रयुक्तवान्। अपि च संस्कृतकाव्ये वा नाटके वा बास, ट्राम इत्यादयः शब्दाः विभक्तिप्रयोगेन प्रयुक्ताः, अस्मिन् काव्ये'पि 'लुङ्गी' इति शब्दः प्रयुक्तः^१। दक्षिणभारते पुरुषाणाम् अधोवस्त्रम् इति लुङ्गी प्रसिद्धा अस्ति । संस्कृतमस्ति न अयं शब्दः। दक्षिणभारतीयशब्दो'यं यः पाणिनिधारणात् बहिः। अनेके जनाः संस्कृतभाषां 'पश्चात्कालिकभाषा' इति वदन्ति, परन्तु सम्प्रति पूर्वोक्तकारणात् संस्कृतभाषा म्रियमाणा भाषा इति वक्तुं न शक्यते। आङ्ग्लसाहित्यस्य अन्यप्रान्तीयसाहित्यस्य वा इव संस्कृतभाषासाहित्यस्य महत्त्वं वर्तते इति एतानि सर्वाणि महाकाव्यानि प्रमाणम् ।

'भीमयानम्' इति काव्ये कविः 'तडाग सत्याग्रह' इति दशमसर्गस्य नामाङ्कनं कृतवानस्ति । अत्र तडागशब्दस्य अर्थः मधुरजलबिलम् । महारप्रदेशे चतुर्दशः तडागाः प्रस्रवणाः वा स्वादिष्टजलयुक्ताः सन्ति । डॉ. आम्बेडकरस्य उद्देश्यं यत् तस्य तडागस्य जलं पिबितुं शक्नुवन्ति तथा च तेषां पिबनं किमपि प्रकारेण न निवारितं भवति। अतएव कविना दशमस्य स्वर्गस्य चतुरायेन नामकरणं कृतम् । एतादृशस्य नामकरणार्थं स्वर्गस्य समग्रं पदार्थं सुलभतया अनुमानं कर्तुं शक्यते। दशमसर्गात् तथा सम्पूर्णकाव्यात् अनेकाः श्लोकाः सन्ति येषु सन्धिरहिताः वृत्तिरहिताः च सन्ति । अस्मिन् विषये उदाहरणं श्लोकं वक्तुं शक्यते-

'निसर्गरम्या नररत्नखानिर् मतपूर्वजानां प्रियमातृभूमिः।
प्रेष्ठा'स्ति मे कोङ्कण-भूर वयं च तदैकभागे मिलिता महाडे॥'^{१०}

'रुचिमत्-तडागश्-चतुर्दशः' इत्यादयः समासविषयकः। अत्र कविः सन्धिः श्लोकस्य संक्षिप्तीकरणं करोति, यथा सहजतया अनुमानं कर्तुं शक्यते, यत् सः इच्छया न कृतवान् । पुस्तके कुत्रापि जटिलसमासयुक्तं श्लोकं न पश्यामः। अस्मिन् विषये सः निम्नलिखितं नियममनुसृतवान्-

'संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः।

नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षाम्पेक्षते॥“

यदा कविः काव्यं लिखति तदा सः अलङ्कारेण सह रसस्य अलङ्कारस्य वा सङ्गतिकरणं चिन्तनं न लिखति, सः स्वस्य सर्वैः लौकिकभावनाभिः सह लिखति। साहित्यदर्पकारः विश्वनाथः वदति-

'विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चरिणा तथा।

रसतामेति रत्यादिः स्थायी भावः चेतसाम्॥”^{११}

अर्थात् विभाव-अनुभाव-व्यभिचार-द्वारा सहृदयानां कामाः अभिव्यज्यन्ते (परिवर्तन्ते) इत्यर्थः। यथा क्षीरं दधिं भवति तथा सुहृदयानां विभावादिज्ञानं रसेन परिणमते । रसबोधस्य दृष्ट्या इदं महाकाव्यं नवरसेन पूर्णम्। नाट्यकारभरतस्य मतेन नाटके सर्वविधाः रसाः भवितुम् अर्हन्ति, परन्तु एकैव अङ्गी प्रधानः वा स्यात् । स च अङ्गिरसः शृङ्गारः वीरः वा भवितुमर्हति। आत्मकथात्मकत्वेऽपि एतत् काव्यं पाठकस्य मनसि वीरकाव्यमिति मन्यते । प्राध्यापकः रहसविहारी द्विवेदी कथयति यत् अस्मिन् काव्ये विरोधः प्रधानः रसः। सः विरोधरसस्य लक्षणं सन्दर्भ्ये अवदत्-

'स्थायिभावो'स्य संवेगः स च संवेदनात्मकः।

आलम्बनं च सन्तापो दलितानां च पीडनम्॥

उद्दीपनं परौद्धत्यं दिनानां शोषणं छलम्।

अनुभावो'स्य संघर्षचेष्टाक्लेशससमुद्भवा॥

व्यभिचारिण एतस्यामर्षवेगदयादयः।

सुखिनः सन्तु सर्वे'पीति प्रख्योभस्य भावना॥“^{१२}

बिधोभस्य स्थायिभावः संवेगः। अतः अत्र संवेगः विरोधरूपेण परिणमते। आलम्बना उद्दीपना च भेदेन विभावः द्विविधः। सप्ताप अर्थात् दलितानां उत्पीडनमत्र आलम्बना विभावः। सवर्णस्य अभिमानी व्यवहारः दलितानां शोषणं च अत्र उद्दीपना विभावः। विग्रहप्रयत्नक्लेशात् उत्पन्नाः

भावाः अनुभावाः। स्वावस्थानात् दलितजातिं तेषां दुःखात् वा बहिः आनयितुं अम्बेडकरस्य प्रयत्नाः अस्मिन् काव्ये भावस्य आकारं गृहीतवन्तः। दशमसर्ग डॉ. अम्बेडकरस्य मधुरजलपानार्थं सत्याग्रहान्दोलनस्य वर्णनं भीमरबस्य अध्यक्षीयभाषणे दलितानां, समाजस्य शोषितजातीनां सामाजिकाधिकारं पुनः स्थापयितुं, तेषां समानाधिकारः च स्पष्टतया उक्तः अस्ति।

महारेषु सवर्णमित्राणां तिरस्कारः, शाश्वतदासत्वं, भारते तत्कालीने तेषां प्रति जटिला स्थितिः, या अस्मिन् पत्रे संक्षेपेण वर्णिता, कविना दर्शिता सहानुभूतिः सत्याग्रह-आन्दोलनस्य आह्वानं कृतवती अस्ति, नायकमनसि विरोधः सञ्जातः। डॉ. अम्बेडकरः महाराष्ट्रस्य कोङ्कनप्रान्ते स्वपितृणां प्रियमातृभूमिं, यस्य सुन्दरं दृश्यं प्रथमं कविना वर्णितम् तत्र सर्वान् भगिन्यान् दलितजातिं प्रति स्वाधिकारं प्रतिदातुं सङ्गृहीतवान्। सः तान् अङ्गुलीभिः दर्शितवान् यत् कथं महाराजनाः सैनिकाः भूत्वा स्वं सुशिक्षिताः धनिनः आङ्ग्लशासनकाले स्थापिताः च कृतवान्। तेषां साहाय्येन आङ्ग्लसेना स्वसाम्राज्यं स्थापयितुं समर्था अभवत्। अतः एतेषां दलितानां राजपदं प्राप्तुं अवश्यरूपेण कारणमस्ति।

सवर्णेन अस्पृष्टत्वात् एव ते महाराः छिन्न-भिन्ना। अतः ज्ञानप्रकाशेन अज्ञानस्य तीव्रं तमः निवारयितुं शक्यते। शिक्षिताः सन्तः दलिताः अपि योग्यतायाः आधारेण दुर्लभाः प्रशंसनीयाः पदानि प्राप्तुं शक्नुवन्ति। अतः दलितैः शिक्षाद्वारा अज्ञानस्य पर्दा अपसारणीयम्। तेन मनः बलवान् भविष्यति, आत्मनः प्रबोधः भविष्यति। त्वं स्वयमेव ज्ञास्यसि। शासकशक्तेः दुष्टप्रभावात् महारवर्गः स्वाधिकारं विस्मृतवानस्ति। अतः उच्चवर्गः यत्किमपि विघ्नं सृजति तत् दूरीकरणमिदानीं अत्यावश्यकम्। यतो हि गीतायां उक्तं यत् आत्मोन्नतेः एकमात्रं साधनं स्वस्योद्धरणमेव। अतः बाबासाहेबस्य स्वामित्वस्य अधिकारं हर्तुं च एषः प्रयासः (प्रधानभाषणम्) सर्वं रसोत्पत्तिषु भावः एव अनुभाव इति परिभाषितुं शक्यते। काव्यस्य तृतीयसर्गादारभ्य नवमसर्गपर्यन्तम् अन्यायपूर्णमुत्पीडनं यावत् नायकस्य शिशुमनः यथा सहस्रं बाधकमतिक्रम्य सम्मानार्थं निराशः भवति तथा च विदेशे ज्ञानं प्राप्य भारतं प्रत्यागत्य विभिन्नेषु आदरणीयक्षेत्रेषु प्रतिष्ठाप्य, यदा सः अपश्यद् यद् दलितजनाय चिन्तायाः किमपि परिवर्तनं नासीत्, सामाजिकेषु धार्मिकेषु वा परिस्थितौ परिवर्तनं नासीत्, यद्यपि सः उत्तमः शिक्षकः इति कारणेन छात्रसमाजस्य विशेषलोकप्रियतां प्राप्तवान् तथापि सः सहकारिभिः भेदभावं कृतवान् तथा च नानाक्षेत्रेषु आन्दोलनं कृत्वा स्वस्य अधिकारं हृतवान्। तस्य उदाहरणं गणेशमन्दिरगमनम्^{१३} आदौ अस्मिन् काव्ये दर्शितस्य क्लेशस्य भावो'नुभाव इति मन्यते।

नायकस्य क्रोधः, वेगः, दयालुता च काव्ये भविष्यति। एतान् गुणान् विना सः कथञ्चित् काव्ये नाटके वा नायकः भवितुं न शक्नोति । 'क्रोधो'मर्षः' इति । सम्पूर्णे काव्ये नायकस्य क्रोधस्य वेगस्य च सुन्दरं चित्रणं कविना कृतमस्ति । आचार्यविश्वनाथः, दशरूपककारः धनञ्जयः वा अन्ये प्रख्याताः आलङ्कारिकाः नायकस्य केचन सामान्यलक्षणाः परिभाषयित्वा चतुर्धा विभज्य प्रत्येकस्य विशेषलक्षणं निर्धारितवन्तः। आचार्य विश्वनाथस्य मतेन नायकः भवेत्-

'त्यागी कृती कुलीनः सुश्रीको रूपयौवनोत्साही।
दक्षो'नुरक्तलोकस्तेजो वैदग्ध्यशीलवान् नेता॥'^{१४}

अपि च धनञ्जयः किञ्चिदधिकं लक्षणं योजितवान् यत् नायकः विनयशीलः, मधुरः, प्रियः, शूरः, बलवान् इत्यादयः भविष्यति।^{१५} न केवलं दृश्ये अपितु महाकाव्ये नायकस्य गुणाः लक्षणानि च सार्वत्रिकानि सन्ति ।

परन्तु अलङ्कारशास्त्रे चतुर्विधनायकानां लक्षणानि न्यायं कृत्वा यदि अस्य काव्यस्य नायकस्य स्वभावः कस्यापि प्रकारस्य नायकस्य लक्षणैः सह सङ्गतः भवति तर्हि प्राचीनानां नायक-नायिकायाः सङ्गतिं न करोति इति अवश्यं वक्तव्यम्। सर्वं यतो हि 'धीरोदात्तः' वर्गस्य नायकः भविष्यति-

'महासत्त्वो'तिगम्भीरः क्षमावान्विकत्थनः।
स्थिरो निगूढाहङ्कारो धीरोदात्तो दृढव्रतः॥'^{१६}

श्लोके यथा प्रत्येकं लक्षणं महाकाव्यस्यास्य नायके अस्ति, तदतिरिक्तमन्ये केचन गुणाः अपि सन्ति अतः अम्बेडकरः धीरोदत्तवर्गस्य नायकः इति परिचयः कर्तुं शक्यते ।

अलंकारसज्जायामपि कवेर्कुशलता सुस्पष्टम्। पञ्चदशे सर्गे-

'गृहिणी गृहमुच्यते' इति वचनं सत्यमिदं हि सत्कवेः।
सति राजगृहे त्वया विना त्वशरण्यो'भवमद्य साश्रयः॥
नलिनीरहितं सरो यथा शशि-लेखा-बिकलं नभस्तलम्।
मम गेहमिदं त्वया विना सुषमा-शूण्यवनं हि भासते॥'^{१७}

श्लोको'यं अर्थान्तरन्यासालङ्कारः मतः । अत्र अर्थान्तरन्यासस्य लक्षणानुसारेण विशेषपदार्थेन सामान्यं समर्थितः। पत्नीहीनः नायकः प्रासादे अपि असहायः अनुभवति, यथा नलिनीविरहितः

सरोवरः शशिविना नभोतलं शून्यं भवति, तथैव नायकः अपि स्त्रीविना शून्यः मन्यते। पुनः अन्तिमवाक्यद्वयं यदि न्याय्यं चेत् तर्जहिं अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनम् इति द्रष्टव्यम्।

'महारा अमिताः सैन्ये प्रविष्टा दूर-दूरतः'^{१८} पुनः 'प्राप्तः देशस्य रक्षार्थं जेतुं देशं नवं नवम्'^{१९} श्लोकद्वये केचिद्वदन्ति वैचित्राभावाद् नालङ्कारः केचित् पुनः अनेकव्याञ्जनस्य सकृत् स्वरूपतः क्रमतश्च साम्यात् छेकानुप्रास इति। काव्ये 'बालाबला' इति पदे व्यञ्जनस्य स्वरूपतः क्रमतश्च सादृश्यमस्ति। 'पृथक् पृथक्' इत्यत्र वैचित्राभावान्नालङ्कारः। 'विधो विधेया' इत्यत्र स्वरस्य वैसादृश्येऽपि व्यञ्जनस्य सकृत् साम्यं दृष्टम्। 'धर्मशाला-शाला-प्रशाला' इत्यत्र अनेकस्य व्यञ्जनस्य स्वरूपतः क्रमतश्च साम्यात् वृत्त्यनुप्रासः। 'भूता धृता शरीरेण मृता' अत्र एकस्य व्यञ्जनस्य असकृत् उच्चारणात् वृत्त्यनुप्रासः।

उपसंहारः

उदात्तं प्रयोजनं स्थापयितुं लेखकेन काव्यस्य भाषां कठिनेन न आच्छादिता अपितु औपचारिकताविहीनतया सरलतया प्रवाहितया च भाषायां प्रस्तुतं यत् सर्वे वरेन्यस्य बाबासाहेबस्य जीवनवृत्तान्तं पठितुं शक्नुवन्ति तस्य आनन्दं च लभन्ते तस्माद् दुरूहवृत्तिसन्धिवर्जितभाषया काव्यमिदं कविना लिखितम्-

'द्विजोऽपि विद्यारहितस्तदानीम् आसीन्मतः श्रेष्ठतमः समाजो
धीमान् सुविद्योऽपि वराक-शूद्र आसीन्मतः क्षुद्रतमस्तदानीम्।'^{२०}

अन्ते संस्कृतभाषा बहूनां भारतीयभाषाणां जननी इति कारणतः सर्वाभिव्यञ्जनानां अभिव्यक्तये समर्था इति वक्तुं शक्यते, अतः पौराणिक-ऐतिहासिक-जीवनी-काव्यैः सह आधुनिकसंस्कृतसाहित्यस्य स्थानं वर्तते। अस्याः भाषायाः सर्वान् भावानाम् अथवा आधुनिकव्यञ्जनानां अभिव्यक्तिं कर्तुं सा निहितशक्तिः अस्ति।

पादटिप्पणी

१. भीमायनम्, चतुर्थःसर्गः।
२. साहित्यदर्पणः, षष्ठः परिच्छेदः।
३. साहित्यदर्पणः षष्ठः परिच्छेदः।
४. भीमायनम्, द्वि. स. श्लोकः- १-२।
५. भीमायनम्, द्वि.स., श्लोकः- ३-४।
६. भीमायनम्, तृ.सं., श्लोक ४७।

७. नाट्यशास्त्रम्, १:१०३।
८. नाट्यशास्त्रम्, १:१०९।
९. भीमायनम्, न. स. श्लोक: ३३।
१०. भीमायनम्, द.. स. श्लोक: २१।
११. साहित्यदर्पणः, तृतीयः परिच्छेदः।
१२. आधुनिकसंस्कृतसाहित्यसंग्रहः, पृ. ३४।
१३. भीमायनम्, सप्तमः सर्गः।
१४. साहित्यदर्पणः, तृतीयः परिच्छेदः।
१५. दशरूपकः, द्वितीयः प्रकाशः।
१६. दशरूपक, द्वितीय प्रकाशः।
१७. भीमायनम्, पञ्चदशः स., श्लोकः- ३८-३९।
१८. भीमायनम्, द्वि. स. श्लोकः- ७।
१९. भीमायनम्, द्वि. स. श्लोकः- ६।
२०. भीमायनम्, प्र. स. श्लोकः- १८।

ग्रन्थसूची

1. 'आधुनिक संस्कृत साहित्य', लेखक :डॉ. रीता चट्टोपाध्यायः, कलकाता; प्रोग्रेसिव पावलिशार्स, प्रथमः प्रकाशितः २०१२, पुनर्मुद्रणम्।
2. 'दशरूपकः', सम्पादकः डॉ. सीतानाथ आचार्यः डॉ. देवकुमार दासः च। कलकाता ; संस्कृतः पुस्तकः भाण्डारः, चतुर्थः संस्करणः २०१६।
3. 'भीमायनम्'। लेखकः, प्रो.प्रभाकर शंकर जोशी, पुणे; शारदा-गौरव-ग्रन्थ-माला, मुद्रितम्।
4. 'भीमाम्बेडकरशतकम्'। सम्पादकः, डॉ प्रिय-सेन-सिंहः, दिल्ली; राष्ट्रीय संस्कृत संस्थानम्। संस्करणः २०१२।
5. 'साहित्यदर्पणः'। सम्पादकः, बिमलाकान्तः मुखोपाध्यायः। कलकाता; संस्कृतः पुस्तकः भाण्डारः, नूतनः संस्करणः, २००८।
6. 'साहित्यदर्पणः', सम्पादकः, डॉ उदयचन्द्रः वन्द्योपाध्यायः डॉ. अनिता वन्द्योपाध्यायः च, कलकाता; संस्कृत-वुक्-डिपो, प्रथमः संस्करणः १४०७ वङ्गाब्दः, पुनर्मुद्रणं २०११।
7. 'नाट्यशास्त्रम्', सम्पादकः, डॉ सुरेशचन्द्र वन्द्योपाध्यायः, कलकाता, नवपत्र प्रकाशन, षष्ठः संस्करणः, २०१४।
8. https://youtu.be/JwhiQPf3jt4?si=RnfvOtaAqQCJ1oB_k